

A regiszter szerepe a múlt idők variációjában Wathay Ferenc emlékirata és egykorú úriszéki perek alapján¹

Mohay Zsuzsanna

Nyelvtudományi Kutatóközpont

All four past tense types (*-t* type, *-á/é* type, \emptyset + *vala/volt* type, *-t* + *vala/volt* type) were used in the Middle Hungarian, albeit their occurrence shows a great degree of heterogeneity both in terms of region and function. The study discusses whether besides these two factors, register also plays a role in their use. Hence, the functions of the past tense types in two sources of different genres from the same dialectal region were examined: in hallmoot court rolls (1582–1596), and in the memoir of Ferenc Wathay (1605). In terms of register, the former source reflects more spoken language, while the latter is a formal text. In the court rolls, the *-t* type is dominantly used in narratives, and the rarer *-á/é* type shows a greater functional variability. In the memoir, the *-á/é* type is primarily used in subjective narratives, while the *-t* type is much less frequently used. The functions of the periphrastic past tenses are well definable, however, these exhibit a certain degree of variability. The study supports the hypothesis that the distribution of examined variables is more homogenous in the sources reflecting spoken language, while it is more varied in the memoir. Supposedly, the latter facilitates the spread of the different types. In terms of function, significantly different trends are discernible.

Keywords: past tenses, Middle Hungarian, variability, register, hallmoot court rolls, memoir

Kulcsszavak: múlt idők, középmagyar kor, variáció, regiszter, úriszéki perek, emlékirat

¹ A kutatás a Nyelvtudományi Kutatóközpont Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézetében zajló, NKFI FK 135186. sz. *Regiszterfüggő változatok a középmagyarban* című pályázat keretében valósul meg. Ezúton köszönöm lektoraimnak a tanulmányhoz fűzött megjegyzéseiket, javasolataikat.

1. Bevezetés és célkitűzés

Az ómagyar kori nyelvemlékek alapján feltárt múltidő-rendszer valamennyi eleme tovább él még a középmagyar kor egész folyamán. Az egyes változatok azonban mind előfordulási arányukat, mind pedig funkcionális sajátosságukat tekintve időben és területileg is igen nagy változatosságot mutatnak. A variáció ugyanakkor nem csak e tényezők függvénye. A múlt idők használatát, a változatok közötti aktuális döntést a regiszter is befolyásolhatja. A regiszteralapú választás vizsgálatára pedig éppen a középmagyar korról kezdődően nyílik lehetőség, mivel – az ómagyar kort követően – ez az a korszak, amelyben már meglehetősen sokféle műfajból állnak rendelkezésre forrásszövegek, és ezek mennyisége is ekkortól nő meg ugrásszerűen.

Biber és Conrad a következőképpen határozzák meg a regisztert: „olyan változatok csoportja, amely egy bizonyos használati szituációval asszociálódik” (Biber – Conrad 2009: 6). Ayres-Bennett (2018) megállapítja, hogy bár azt várhatnánk, a beszélt nyelvet jobban tükröző szövegekben érhetőek tetten először a változások, mert azt tartjuk, az innovatív változatok elsődlegesen az élőnyelvből terjednek el, a regiszterek egymással való összevetése nem minden esetben rajzolja ki ezt a képet. A középmagyar korról foglalkozó, több regiszter összehasonlító elemzésének eredményeit bemutató újabb szakirodalom azt támasztja alá, hogy az informális nyelvhasználathoz közelebb álló források lehetnek konzervatívabbak, mint a formálisak, ezáltal az informális forrásokra jellemző lehet a nagyobb egységesség, míg a formális műfajokba sorolható szövegek innovatívabbnak bizonyulhatnak, szélsőségesebben mutatkozhat meg bennük az újabb variánsok alkalmazása, így változatosabb képet rajzolnak (Szentgyörgyi 2017; Dömötör 2017, 2018; Gugán 2018; Varga 2021a, 2021b).

A fentiekből kiindulva tanulmányomban a homogenitás–heterogenitás dichotómiáját, avagy a múlt idők egyes variánsainak egységesebb vs. változatosabb megoszlásának vizsgálatát helyezem előtérbe. Arra a kérdésre keresek választ, hogy miként alakíthatja a regiszter a középmagyar kori múlt idők használatát, milyen funkcionális jellemzői vannak a múlt idők különféle változatainak két, egymástól eltérő műfajú szövegben, illetve hogy mindez hogyan viszonyul a korszak regiszterfüggő nyelvhasználatáról feltárt eddigi kutatási eredményekhez. Azaz a múlt idők egyes változatainak középmagyar kori variációját illetően is igazolható-e az a hipotézis, hogy a szóbeliséggel érintkező és ekképp az informális nyelvhasználathoz is kötődő peres iratokban egységesebbnek, homogé-

nebbnek mutatkozik bizonyos változók megoszlása, míg a formálisabb, konstruált szövegtípus, nevezetesen az emlékirat heterogénebb képet mutat, minthogy sokkal inkább kedvez a többféle variáns használatának. Ez utóbbi jelenség azzal magyarázható, hogy a szélesebb közönséget megszólító regiszter a hatáskeltés, lenyűgözés motivációja okán nagyobb teret enged a változatosságnak, az egyéni kreativitásnak (Gugán 2020). E szempont a periratokban nem érvényesül: a bűneset feltárásának, a tanúvallomások ismertetésének és az ítélet meghozatalának dokumentálása a jogi eljárás részeként elsősorban egyértelműsége törekvést, az esetek körülményeinek és az eljárás részleteinek világos, hiteles rögzítését kívánja. A fenti hipotézis tesztelését végzem el tehát a tanulmányban.

2. A korpuszválasztás szempontjai

A kutatás korpuszaként két, egymástól jól elkülöníthető regiszterből választottam a forrásanyagot. Egyrészt az emlékirat műfajából Wathay Ferenc 1605-ben elkészült önéletírását (RMKT XVII/1. 538–552) vonom vizsgálatba, amely ego-dokumentumként tartható számon (Elspass 2012: 156), és bár erősen szubjektivizált jellegű, nem beszédalapú, a nagyobb nyilvánosság számára íródott, konstruált, távolabb áll az informális nyelvtől (vö. Z. Varga 2020).

Emellett az ezzel nagyjából egykorú, 1582 és 1596 között keletkezett, összesen 49 szalónaki úriszéki pert (Úsz., Varga szerk. 1958: 67–119) elemzem. Az úriszéki per – a boszorkányperhez hasonlóan – többértű, összetett műfaj: magában foglalja az adott bűnesethez kapcsolódó, E/1. személyben álló tanúvallomásokat, illetve a tanúvallomások E/3. személyben elbeszélte összefoglalásait, továbbá az eljárás kimenetelére vonatkozó lejegyzéseket, amelyek többnyire a bírók ítéletét tartalmazzák. A perszövegekben tehát éppúgy helyet kapnak a személyes beszámolók, mint a kötött formulákat is alkalmazó, a hivatalos nyelvhasználatot tükröző részek. Ezek okán kérdéseket vethet fel a regiszter meghatározása: egyáltalán mely regiszterbe tartozik az úriszéki per mint műfaj? Többféle regiszter lenyomataként olvasható? Mi alapján határozható meg mindez? Illetve miként lehetséges összevetni más műfajú szövegekkel? Dömötör Adrienne valószínűsíti, hogy az úriszéki perek a hivatalos és az élőnyelvi regiszter határán állnak (Dömötör 2021: 70), egyúttal jelzi, hogy a regiszter státuszának meghatározását illetően további kutatások szükségesek. Szentgyörgyi Rudolf tanulmányában (2017) az úriszéki peranyagból vett szemelvényt, amelyben egy bűneset és annak előzményei olvashatók 3. személyben, a hivatali regisztert tükröző szövegnek írja le, amelyet a

jegyző rögzített. Ezen 3. személyben lejegyzett elbeszélések jellege átláspontom szerint kérdéses a peranyagban: egyfelől tekinthetjük őket a lejegyző összefoglaló közléseinek, amelyekben tehát a hivatalos személy nyelvhasználata érvényesül, de felvetődik, hogy bár a jegyző foglalja őket írásba, akár tükrözheti valamelyest a tanúk nyelvhasználatát is, amennyiben 3. személyben megírt tanúvallomásokként olvassuk őket. A boszorkányperekben ugyanis jellemző, hogy a tanúvallomások nemcsak 1., hanem 3. személyben is állhatnak (Varga 2018: 191), ennek lehetősége felmerül az úriszéki anyag kapcsán is. Ez a kérdés teljes bizonyossággal nem dönthető el, így érdemes mindkét eshetőséggel számolni. Mindenesetre figyelemfelkeltő, hogy mind az 1., mind a 3. személyű megnyilatkozást bevezető mondatokban gyakran szerepel a *bizonyság* szó, amely tanúvallomást jelöl. Ez pedig afelé mutat, hogy a periratokban nem feltétlenül választható el egymástól élesen az élőnyelvi és a hivatali regiszter. Annál is inkább, mivel a kötött formulákat tartalmazó hivatalos részek gyakran az élőszóbeliséghez közel álló megnyilatkozás bevezetéseként kapnak helyet, illetve a különféle közléseket tagolják, de a személyes és a hivatalos részek nem mindig különülnek el egymástól egyértelműen. Mindazzal együtt, hogy az úriszéki perekről szólva a hivatali nyelvhasználat meglétével is számolnunk kell, és fontos leszögeznünk, hogy regiszter szempontjából minden bizonnyal összetett forrásanyaggal van dolgunk, mégis nyilvánvaló, hogy a perek érintkeznek a szóbeliséggel, és ilyenformán kapcsolódnak az informális nyelvhasználathoz is, hiszen olyan eseményeket dolgoznak fel és rögzítenek, amelyek beszélt nyelvi helyzetekben hangzottak el. Tudomásul véve, hogy nem egységes műfajról van szó, a jelen tanulmányban mégis a 49 szalónaki per egészét elemezem.

A két vizsgált forrásanyag – az úriszéki perek és Wathay önéletírásának – közös sajátosságai közé tartozik egyrészt az időbeli közelség (a köztük lévő legfeljebb egy-két évtizednyi eltérés a vizsgálat szempontjából elhanyagolható), másrészt mindkettő hasonló földrajzi területről, a nyugat-dunántúli régióból származik. Wathay önéletírásának nyelve megegyezik a korabeli Sopron megye nyelvjárásával, a 16. század végi Vágra lokalizálható (E. Abaffy 1965: 212), a szalónaki perek pedig szintén a nyugat-dunántúli területhez, annak nyugati részéhez kötődnek. A források időbeli és területi közelsége elsődleges kritérium volt a korpusz kiválasztásakor, éppen az összevethetőséget szem előtt tartva. E két szempont ugyanis hatékonyabbá teszi a regiszterek releváns összehasonlítását: mivel a vizsgált korpusz időben és területi vonatkozásban is nagyjából

egységesnek tekinthető, ezért kizárható, hogy a feltárt funkcionális különbségeket ezek a tényezők (időbeli távolság, illetve nyelvjárási eltérések) magyarázzák.²

Mivel az emlékirat szerzője egészen más társadalmi réteget képvisel, mint a periratokban megszólaltatott személyek és a lejegyző(k), felmerülhetne, hogy a nyelvhasználati különbségek háttérében akár társadalmi tényezők is állhatnak. Ennek a kérdésnek a tisztázására összehasonlítóképpen korabeli misszilisekkel is összevetem a kapott eredményeket. Ha az önéletírás a magánlevelekkel mutat több kapcsolódási pontot, akkor valóban lehetséges társadalmi különbségeknek tulajdonítani az eltéréseket, e korban ugyanis mindkét műfaj szövegei elsősorban magasabb rangú, jellemzően nemesi származású személyektől íródtak. Ha ellenben az úriszéki perek tendenciái inkább a misszilisekéihez hasonlatosak, viszont a kettő együtt nagyobb mértékben tér el az emlékirattól, akkor igazolható a változók regiszterfüggő variációja (Gugán 2020).

Wathay Ferenc 1605 februárjában saját maga írta meg önéletrajzát, amely 1603. október 31-éig beszéli el a személyes eseményeket. Legfőbb témái a különböző dunántúli várakban töltött vitézi szolgálatai, harcokkal teli életének megpróbáltatásai, fogságba eséseinek körülményei, valamint két házassága. A fejezetekre tagolt emlékirat tudatosan szerkesztett énekeskönyvében kapott helyet.

A szalónaki peranyag a földesúri bírászkodás valamennyi szervét és formáját felvonultatja, a „falu színén” kezdődött ügyeket és az úriszéken tárgyalt eseteket egyaránt. Az iratok tartalmi szempontból változatosak, elsősorban úrbéri természetű eseteket tárgyalnak (pl. engedetlenség, robotmegtagadás, adósság; Úsz., Varga szerk. 1958: 61–66), és terjedelmi, formai tekintetben sem teljesen egységesek, bár vannak közös sajátosságok is: általában tartalmazzák a dátumot, felsorolják az ítélőszék tagjait, majd ezt követi a per leírása a váddal, az alperes, a felperes és a tanúk közléseivel, valamint a bíró állásfoglalásával, illetve a lejegyző megfogalmazásaival (vö. Mohay 2013: 75).

Ahogy arra kitértem, több kérdés is felmerül az úriszéki anyagot illetően, az azonban vitathatatlan, hogy Wathay műve, amely a szélesebb

² A jelen vizsgálat során tett megállapításaim a korpusz által meghatározott, válogatott leszállított időkorre, illetve területre vonatkoznak, természetesen nyitva hagyva annak lehetőségét, hogy újabb forrásanyagok bevonásával a további kutatási eredmények tágabb időbeliségben, illetve szélesebb régiókra kiterjedően is összevethetők legyenek az itt bemutatott eredményekkel.

közönséghez szól, mint konstruált szöveg a periratokétól jól elhatárolható regisztert képvisel, a két forrásanyag összehasonlító vizsgálata pedig új eredményekkel gazdagíthatja a középmagyar kor regiszterfüggő nyelvhasználatáról alakuló képet.

3. Az adatgyűjtés módszeréről

Mindkét forráskiadvány betűhíven közli a szövegeket, ami nagy előnnyel jár az adatgyűjtéskor, azaz a múlt idők típusainak azonosításakor és arányaik megállapításakor. A hangjelölés többé-kevésbé előforduló következetlenségeiből fakadóan ugyanis adódnak olyan igealakok, amelyekről nem dönthető el egyértelműen, hogy melyik múlt időt képviselik. Ez különösen a mássalhangzók időtartamának jelölésével függ össze, amikor pl. a /t/ hosszú és rövid hangot is jelölhet, ennek megfelelően *-t*, illetve *-á/-é* jeles múlt idejű igealakként is olvasható a kérdéses előfordulás (pl. *hozata*: 'hozatta' vagy 'hozata'/'hozatá'). Ilyenkor – ha a hangjelölés analógiás jelenségei és a kontextus sem segít bizonyosságot szerezni – legcélravezetőbb a bizonytalan besorolású alakok között számontartani az adott formát, nem döntve el önkényesen a múlt idő fajtáját. (Erről a kérdésről és az azonosítás lehetőségeinek módszeréről részletesebben lásd Mohay 2020: 68–73.)

Az adatgyűjtés mindkét forrásanyag esetében manuális módon zajlott. Minthogy az úriszéki perek hangjelölése következtelenebbnek bizonyult, ebben több effajta, bizonytalan kategóriájú igealakot tartok számon. Ezek közé tartozik a *valla*, illetve *walla* is, amely esetében felmerülhet a 'valla', 'vallá' és a jelen idejű 'vallja' olvasat is (ennek háttéréről bővebben lásd egy korábbi, szintén az úriszéki pereket vizsgáló tanulmány vonatkozó részét, Mohay 2013: 78). A múlt idők arányainak, statisztikai jellemzőinek megállapításakor csak a biztosan besorolható előfordulásokat vettem számításba. Wathay önéletírása ebből a szempontból szerencsésebbnek mondható, hangjelölése meglehetősen következetes (RMKT XVII/1. 560–561), így az emlékiratban nemigen jellemzőek az eldönt-(het)etlen kategóriájú igealakok.

Mindkét forrásanyag múlt idejű igealakjai közül csak a kijelentő módúak képezik a jelen vizsgálat részét, mert ezek esetében mutat variációt az időjel.

4. A múlt idők egyes variánsai a középmagyar korban

A középmagyar korról általánosságban megállapítható, hogy az ómagyar kori nyelvemlékek alapján adatolt négyelemű múltidő-rendszer valamennyi típusa használatos, de területenként, illetve a korszak különböző időbeli szakaszaiban és műfajonként, szövegenként, szerzőnként is eltérő arányban.

Az egyes variánsok megnevezésére a formai sajátosságokat kiemelő terminusokat használok. Álláspontom szerint ezek egyszerűbb és egyértelműbb kategóriák, mint a funkcionális jellemzőket előtérbe állító elnevezések (pl. *elbeszélő múlt*, *régmúlt*, *folyamatos múlt*), amely utóbbiak a középmagyar korra vonatkoztatva már nem is feltétlenül állják meg a helyüket, esetenként túl tág vagy éppen túl szűk kategóriát jeleznek tényleges közlésbeli szerepeikhez képest. Funkcióik ráadásul forrásonként, szerzőnként, területenként és időben is olyan változatosak, hogy egy-egy ilyen elnevezés még egy korszakon belül sem képes maradéktalanul és hitelesen lefedni egy adott variáns funkcionális sajátosságait, ezért olykor félrevezetőek is lehetnek. Erre utal Szentgyörgyi is (2017: 84). A terminushasználat kérdéseiről részletesen lásd még: Mohay 2020: 43–49.

A két egyszerű múlt idő az *-á/-é* (pl. *kezde*, *kezdé*) és a *-t* jeles múlt (*kezdet*), az összetett igeidők között pedig ugyancsak két változatot tartunk számon: a \emptyset + *vala/volt* (*kezd vala*, *kezd volt*), valamint a *-t* + *vala/volt* (*kezdet vala*, *kezdet volt*) szerkezetűeket. (A történeti múlt időről, illetve középmagyar kori szerepeikről részletesen lásd még: Klemm 1928; Bánhidi 1957; J. Soltész 1957; Bárczi 1963; Kálmán 1975; E. Abaffy 1983, 1991, 1992; Németh 2001; Zsilinszky 2005; É. Kiss 2005, 2013, 2014; Révay 2010; Horváth 2011; Mohay 2013, 2015, 2018, 2020, 2021; Szentgyörgyi 2014, 2017; Kalla 2015; Bagyinszki 2016; Hegedűs 2016; Tolcsvai Nagy 2017, 2021; Sárosi 2018; Halász 2020.)

Némely forrásokban persze bizonyos múltidő-fajták csak egészen szórványosan vannak jelen, sőt vannak olyan szövegek is, amelyekből egy-egy típus akár teljesen hiányzik, de összességében a középmagyar korban még egyetlen múlt idő sem szorult vissza annyira, hogy legalább meghatározott regiszterekben ne lenne adatolható. Sőt az is jellemző, hogy míg egy adott variáns egy bizonyos szövegtípusban alig található meg, más forrásban jelentős arányt képvisel.

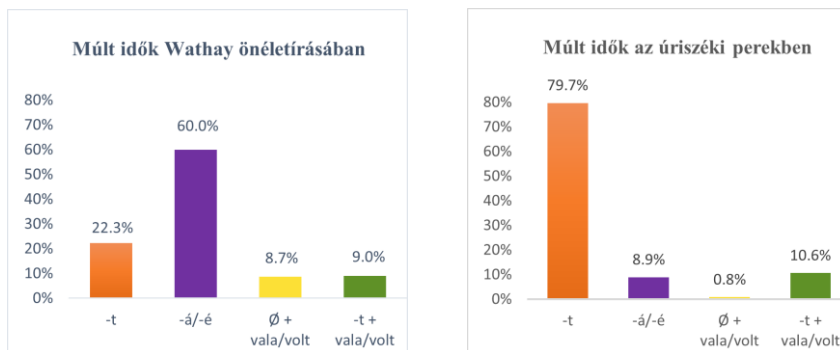
Funkcionális szempontból pedig még szerteágazóbb a kép: amellett, hogy az egyes regiszterekben, forrásokban, területeken és időben a variánsok változatos megoszlása figyelhető meg, egyúttal a közlésbeli szerepek dinamikus változásai, a funkciók szűkülése és gazdagodása is kita-

pinthatók. E korszakban az eddigi vizsgálatok alapján a múltidő-használat messze nem következetes. Nem jellemzi merev szabályszerűség, de esetlegesnek vagy véletlenszerűnek sem mondható. A leginkább helytálló megállapítás, hogy a két véglet között jól körvonalazódó tendenciák bontakoznak ki. Ennek alapja az, hogy a múlt idők változatait a rendszerszerűsége túl rugalmasság is jellemzi: a szerző, a lejegyző, a tanú stb., azaz a nyelvhasználó választhat a rendszer elemei közül. Éppen ez a gazdag sokszínűség és összetettség a jelen elemzés egyik fontos motivációja: a középmagyar kori múlt idők funkcionális többértésűsége és változatossága – a közelmúltban megélnékülő, ez irányú kutatások részeként, illetve azok folytatásaként – továbbra is újabb és újabb, még fel nem tárt vizsgálati lehetőségeket kínál.

5. A múlt idők megoszlása Wathay emlékiratában és az úriszéki perekben – kitekintéssel párhuzamos forrásokra

Ami az egyes múlt idők arányait illeti, a két forrás merőben eltér egymástól. Wathay önéletírásában a *-t* jeles múlt csupán 22,3%-ban fordul elő, a forrás domináns variánsa az *-á/-é* jeles múlt idő (kiemelkedően magas, 60,0%-os aránnyal). A két összetett múlt aránya nagyjából hasonlóképp alakul: a \emptyset + *vala/volt*-ot a múlt idejű igealakok 8,7%-a, a *-t* + *vala/volt*-ot pedig 9,0% képviseli.

Ezzel szemben az úriszéki perekben döntő többségben a *-t* jeles múlt használatos (79,7%). Biztosan *-á/-é* jelesként azonosítható igealak viszont jóval kevesebb található (csak 8,9%), és elenyésző az aránya a \emptyset + *vala/volt* szerkezetű igeidőnek (0,8%). Azonban e két utóbbi típusnál is gyakrabban fordul elő a *-t* + *vala/volt* múlt idő (10,6%) (lásd az 1. ábrát).

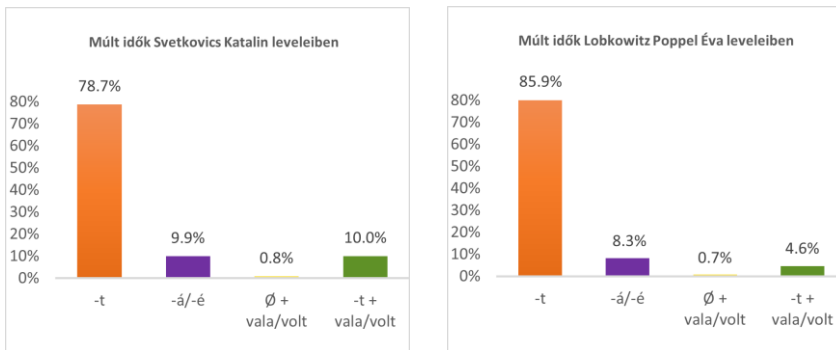

1. ábra: A múlt idők egyes variánsainak megoszlása Wathay önéletírásában (1605) és az úriszéki perekben (1582–1596)

Mindez alapvető és jelentős különbség, amelyet tehát nem magyaráz sem területi, sem időbeli távolság. Rövidebb, de közel egykorú középmagyar kori szemelvények elemzése alapján Szentgyörgyi (2017) rámutat arra, hogy a múlt idők megoszlása és szerepei szempontjából a középmagyar korban egészen más sajátosságok jellemzik a szépírói regisztert, a hivatali nyelvhasználatot és a boszorkányperes tanúvallomásokat. Az általa kiválasztott szépirodalmi igényű műben, Szamosközy István történetírói munkájának egy részletében (amely szintén konstruált, nem beszélt nyelvi regiszterű) a leggyakrabban használt múlt idő az *-á/-é* jeles, csakúgy, mint Wathaynál. A többi három variáns jóval kisebb arányban érhető tetten, de összességében mind a négyféle múlt megjelenik Szamosközynél. Ugyanakkor a Szentgyörgyi által vizsgált másik két szemelvényben, egy úriszéki perből való részletben, valamint egy boszorkányperes tanúvallomásban elsősorban a *-t* és a *-t + vala/volt* múlt időkkel élnek a tanúk, illetve a lejegyzők, és ezek – már ami a múlt idők arányait illeti – jóval közelebb állnak egymáshoz, és nagyobb eltérést mutatnak a történetírói műtől. Jóllehet Szentgyörgyi elemzésében kiragadott részletekről van szó, nem reprezentatív mintavételű korpuszról, mindazonáltal a szalónaki periratok múlt időit összesítő fenti ábra is azt illusztrálja, hogy az úriszéki anyagban a *-t* és a *-t + vala/volt* variáns a két leggyakrabban választott múlt idő, miközben az *-á/-é* jeles jóval ritkább, a $\emptyset + vala/volt$ pedig csak szórványosan fordul elő.

További párhuzamokat is érdemes tekintetbe venni. Ha összehasonlítjuk a vizsgált korpusz anyagát más típusú, de ugyancsak a középmagyar kor első feléből származó és úgyszintén a dunántúli régióból való forrásokkal, sokatmondó eredményekre jutunk. Két missziliskiadvány is figyelemre méltó ebből a szempontból. Mindkettő csak néhány évtizeddel előzi meg, illetve követi az úriszéki anyagot és Wathay művét, tehát a vonatkozó időkorre nézve nincs számottevő különbség. Az egyik gyűjteményben, Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin 1538 és 1575 között írt több mint 250 levelében (SL.) a múlt idők aránya a következőképp alakul: a *-t* jeles múltban az összes kijelentő módú múlt idejű alak 78,7%-a szerepel, az *-á/-é* jelest 9,9%, a *-t + vala/volt* igeidőt 10,0%, a $\emptyset + vala/volt$ típust pedig 0,8% képviseli (Mohay 2020: 97; lásd a 2. ábrát). A százalékos arányok azt mutatják, hogy a Svetkovics-levelek és az úriszéki perek szinte teljes egészében megegyeznek a múlt idők variánsainak megoszlása tekintetében. Hasonló jelenséget mutat a másik missziliskiadvány, Lobkowitz Poppel Éva levelezése (LPL.) a 17. század második negyedéből. A gyűjtemény 96 levelet tartalmaz, amelyek 1622

és 1641 között íródtak. A teljes anyagra vonatkoztatva az alábbiak jellemzik az egyes múlt idők előfordulási arányait: a *-t* jeles ebben is domináns többségben adatható (85,9%), éppúgy, ahogy a Svetkovics-levelekben, illetve az úriszéki iratokban. Az *-á/-é* jeles múlt idő kihasználtsága 8,3%, ez is közel egyező mind a Svetkovics-levelek, mind pedig az úriszék anyagával. A *-t + vala/volt* összetett múlt időből valamivel kevesebb van (4,6%), mint az említett két másik forrásban, de nagyságrendi eltérést itt sem látunk Svetkovics missziliseitől és az úriszéktől. A $\emptyset + vala/volt$ variáns esetében ismét csaknem azonos arány tapasztalható: 0,7% (Mohay 2020: 101).

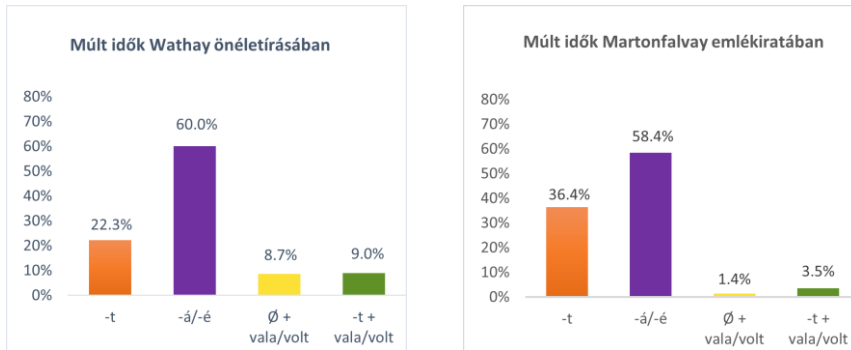
2. ábra: A múlt idők egyes variánsainak megoszlása a misszilisek regiszterében: Svetkovics Katalin leveleiben (1538–1575) és Lobkowitz Poppel Éva levelezésében (1622–1641)

Mindezek alapján látványosan megmutatkozik, hogy a múlt idők megoszlására nézve az úriszéki peranyag a misszilisek regiszterével rokonítható. Ugyanakkor e három forrásanyag jelentősen különbözik Wathay önéletírásától, jóllehet időben és területi vonatkozásban egyaránt egymáshoz relatíve közel álló szövegekről van szó. Minthogy pedig az úriszéki iratok – a fenti párhuzamok alapján – a levelekkel alkotnak egy csoportot úgy, hogy e két regisztert „megszóltató” társadalmi rétegek igencsak különböznek egymástól, a köztük lévő hasonlóság ezért a társadalmi tényezők egyezésével biztosan nem magyarázható. Ha ugyanis Wathay műve és a szalónaki perek közti differencia hátterében a (kis)nemesség és az alsóbb rétegek nyelvhasználatának különbsége állna, akkor a szintén a nemesség köréből származó misszilisek (a Svetkovics- és a Lobkowitz Poppel-levelezés) közelebb állnának a Wathay önéletírá-

sában megmutatkozó megoszláshoz. Így pedig valószínűtlen, hogy a perek és az emlékirat szövege közti nagyfokú eltérések a társadalmi különbségekből fakadnak. Mindez afelé mutat, hogy a múlt idők variánsainak előfordulásait tekintve a regiszter bizonyul meghatározó tényezőnek.

Egy további érveléssel is alátámasztható e következtetés, ha Wathay önéletírását összevetjük egy másik, hasonló regisztert képviselő, korabeli emlékirattal. Ha ez alapján nagyobb fokú egyezést tapasztalunk a két önéletírás között, mint az újabb forrás és valamely misszilis- vagy periratgyűjtemény között, az tovább erősíti, hogy a regiszternek döntő szerepe van a múlt idők használatában, és az eltérő regiszterek eltérő igeidő-megoszlást motiválhatnak. Martonfalvai Imre 1585-ből való és szintén a Dunántúlra lokalizálható emlékirata (ME.)³ sokatmondó eredményekkel szolgál: a legtöbbször választott múlt idő ebben is az *-á/-é* jeles (58,4%), amelynek ilyen arányú dominanciája sem az úriszéki pereket, sem a missziliseket nem jellemzi, viszont közel azonosnak mutatkozik Wathay önéletírásával (amelyben az *-á/-é* jeles variáns 60,0%-ot képvisel). A második leggyakoribb múlt a *-t* jeles, 36,4%-kal (Wathaynál 22,3%), majd a 3,5%-ot mutató *-t + vala/volt* következik (Wathaynál ennek aránya 9,0%), végül a $\emptyset + vala/volt$ (Martonfalvai munkájában 1,4%, míg Wathay emlékiratában 8,7%) (lásd a 3. ábrát). A két egyszerű múlt, az *-á/-é*, illetve a *-t* jeles egymáshoz viszonyított arányának hasonlósága, az *-á/-é* jeles igeidő abszolút többsége mindkét emlékiratban, valamint a négy variáns gyakorisági sorrendjének egyező volta azt igazolja, hogy a százalékos adatok terén az azonos regiszterbe tartozó emlékiratok nagyobb fokú egyezést mutatnak egymással, mint e két forrás bármelyike egy másik regiszterbe sorolható szöveganyaggal.

³ Valamennyi vizsgált forrás esetében saját adatgyűjtéseimre és statisztikai eredményeimre támaszkodom a négyféle múlt idő előfordulási arányának bemutatásakor. Megjegyzendő, hogy Németh Renáta (2001) Martonfalvai emlékirataiban a múlt idők megoszlását tekintve az általam közölttől kis mértékben eltérő százalékos arányokat adtak.

3. ábra: A múlt idők egyes variánsainak megoszlása Wathay önéletírásában (1605) és Martonfalvai Imre emlékirataiban (1585)

Összességében megállapítható tehát, hogy a bevezetésben hivatkozott, a középmagyar korról foglalkozó újabb szakirodalomban kirajzolódó tendencia az itt vizsgált korpuszra is érvényes: az úriszéki pereket – hasonlóan más forrásanyaghoz, amelyek az előnyelvi regiszterhez kapcsolódnak, nevezetesen a misszilisekhez – nagyobb egységesség jellemzi, míg Wathay önéletírása heterogénebbnek mutatkozik a múlt idők egyes variánsainak megoszlása szempontjából.

Ahhoz, hogy a fenti párhuzamokon túl jobban ráláthassunk Wathay önéletírása és az úriszéki perек múltidő-használatának különbségeire, és részletesebben megvilágíthassuk a múlt idők közti regiszterfüggő választás mibenlétét, a két forrás funkcionális sajátosságainak vonatkozásában is érdemes mélyebbre tekintenünk.

6. A múlt idők funkciói Wathay emlékiratában és az úriszéki perekben – kitekintéssel párhuzamos forrásokra

A múlt idők szerepét a vizsgált korpuszban az áttekinthetőség kedvéért az egyes variánsoknak megfelelően külön összehasonlításban tárgyalom.

6.1. A *-t* jeles múlt idő

A *-t* jeles múlt az úriszéki perек legáltalánosabb és kiemelkedő dominanciájú (79,7%) múlt idője. A perekben tárgyalt esetekkel összefüggésben elsődleges szerepet tölt be az események különféle mozzanatainak elbeszélésében 1. személyű tanúvallomásokban éppúgy, mint 3. szemé-

lyű összefoglalásokban, továbbá a hivatalos megszövegezésű részekben, a különféle formulákban, az ítélet kihirdetésében, a bírság megállapításában úgyszintén. Ilyen nagyarányú kihasználtsága együtt jár azzal, hogy kevésbé kötődnek hozzá speciális közlésbeli szerepek (Mohay 2013: 76–77).

Szentgyörgyi már hivatkozott elemzésében az úriszéki perek anyagából választott szemelvény alapján megállapítja, hogy míg a bűneset elbeszélése és a büntény beismerése *-t* jeles múlttal történik, az előzményeket *-t + volt* összetett igealakok fejezik ki. A szalónaki iratok egésze alapján ugyanakkor elmondható, hogy a tanúvallomásokban az egyszerű *-t* jeles igeidő részt vesz a büntetendő cselekvéseket megelőző eseményekről szóló beszámolókból is. A következő, 1. személyben lejegyzett tanúvallomásban a *-t* jeles múlt az előzményhez, magához a bűnesethez, majd az azt követő mozzanatokhoz egyaránt kapcsolódik:

- (1) *Azerth mjwewl hogy enny ideigh mjnd egyoth **wolthwnk**, es az mjth az en fjamal egyoth **kerestwnk** mjnd eny ideigh, es az mj **wolth**, azth mjnd ö kezebe **atthwk**, es ö nalla **wolth**. Meljnek zamath nem twgjwk, menj **wolth**, es ö keze allol **wezeth el**. Azerth azth kjwanom, hogj elöb agon zamoth mjnd azokrol, az kj kezebe **wolth**, merth hogj az az penz az ö keze allol **wezeth el**. Az wthhan az en fjam en kezembe **attha** az kwlchoth, es eztendeigh 60 forenthoth **zörzöthwñk**, azerth enjys azth kjwanom, hogj mjnd eny ideigh az mj kezebe **wolth**, arol agyon zamoth. (Úsz. 21., 1587)*

A *-t* jeles múlt elsődlegessége a 3. személyben lejegyzett összefoglaló részekben is megmutatkozik (amelyek akár 3. személyben elbeszélte tanúvallomásokként is olvashatók). Álljon itt erre egy példa:

- (2) *Kjys azon nap ellöth wallo keden, mjwewl hogj akor mjwesj **wolthannak** az zöllöben, es wallamj borth **weth** az korczoman, es lattha,⁴ hogj oth **wolth** az korczoman Czjttkowigh Balas Kossar Gergelne-nel. Es **kerdethe** tölle, hog honan wallo wagj, es **mondotha**, hogj nardaj. **Kerdethe** tölle, hogj honan jöz mast, erre ezth **mondotha**, hog Zollonokba **woltham** az wdvarbjronal. Es oth az korchoman megh keth bec ara borth **weth** nekj. (Úsz. 25., 1587)*

⁴ Mivel a *lattha* alakról csak valószínűsíthető, hogy *-t* jeles múltú, de nem zárható ki egyértelműen az *-á/-é* jeles olvasat sem ('látá'), ezért nem jelölöm kiemeléssel mint *-t* jeles igealakot.

A tanúk közléseit általában az ítélet kihirdetése követi a perszövegekben. Ezek állnak a legtávolabb az élőnyelvtől. A *-t* múlt idő domináns megjelenése ugyanúgy megfigyelhető bennük, mint a tanúvallomásokban:

- (3) *Az földre eýthes meg býzonýodoth; mjert hog földre eýthette, az földre eýtheserth maradoth Solýom Mattýas hwz magyar forýnthon az azzonnak. Ammj az hatalmaskodasath illethj, mjnd eggýktwl, mjnd masýktwl esöth az hatalmaskodas, ismeg mjnd eýgaranth marattanak mjndjnyk az wrnak az hatalmon. Az zýdalomýs, mjert hog eggýktwlýs, masýktwlýs esöth, eözzeae hajtottak.* (Úsz. 3., 1582)

Az úriszéki perekben vannak olyan hivatalos formulák, amelyek gyakran ismétlődnek, és bizonyos igéik következetesen ugyanabban a múltidő-típusban szerepelnek. Ezek között szerepe van a *-t* jelesnek is, ez az alábbi kötött formulákban tűnik fel visszatérően. Például bevezetheti a tanúvallomást a *megesküszik* ige alakjaival, amelyek kivétel nélkül mindig *-t* jeles múltúak:

- (4) *Elsö býzonýsag Magyar Mattýas megeskwth es ezt walla* (Úsz. 3., 1582).

Ugyanez az ige állhat a tanúvallomást lezáró mondatban, a tanúk nevének felsorolása előtt is:

- (5) *Borýnezkj Marthon megh eskwth, es ezek eskwthek megh mellethe* (Úsz. 32., 1589).

Kizárólagos a *-t* jeles múlt előfordulása a bírság összegének megállapítására vonatkozó lejegyzésekben, a *maradnak bírságban*, illetve *maradnak x forinton* formulákban, valamint a kifizetést rögzítő megnyilatkozásokban:

- (6) *az nardajak maratannak býrságban* (Úsz. 5., 1582);
 (7) *Owarýak 3 forenth býrsághon marathanak* (Úsz. 10., 1584);
 (8) *Ismegh az korczomaros Fatthellar Christoff, hogj sópróth tólthòth az hordoban, azerth azýs maradoth renís fl. 10.* (Úsz. 46., 1595);
 (9) *Fyzezhòth wram w Nagnak fl. 4.* (Úsz. 40., 1593).

A törvény *lett, törvényt tett, lettek kezések* kifejezésekben ugyancsak a *-t* jeles variánst találjuk:

- (10) *Zenthmjhalth leth törwený közóthók* (Úsz. 20., 1587);
 (11) *Az býrak illýen törwenth tethenek* (Úsz. 18., 1586);

(12) *Lethenek kezesek az inczedi Leórnjncz Sjmonerth pro fl. 200* (Úsz. 45., 1595–1596).

Érdekes módon van egyetlen olyan hivatalos formula, amelyben váltakozik az ige (*talál*) múltidő-típusa: *-t* és *-á/-é* jeles igeidőben is megtaláljuk leírva, tehát egyik variáns sem kötődik le stabilan a funkció betöltésére. Mindkét változatra több példa is adható, ezek közül idézek egyet-egyét:

(13) *Az býrak törwenye az nardayaknak illjen törwenth tallala* (Úsz. 16., 1586);

(14) *Az býrak törwenye ezth talaltha* (Úsz. 38., 1593).

A vizsgált úriszéki iratokban a *-t* jeles múlt idő használata elsődleges, általános és egyenletes eloszlású, valamennyi perben külön-külön is domináns. Wathay önéletírása ezzel szemben egészen más képet mutat. 22,3%-os előfordulása az úriszéki peranyaghoz (79,7%) viszonyítva igen alacsony, és az emlékirat egyes szakaszait is meglehetősen eltérő megoszlás jellemzi. Figyelemre méltó, hogy a bevezetés és az azt követő alfejezet (*Az en születesemnek megh irasa*) néhány kivételtől eltekintve szinte végig *-t* jeles múltban íródott (a kivételek mind *-t + vala/volt* összetett múltak). A négy további alfejezetben azonban a *-t* múlt idő teljesen háttérbe szorul, aránya is nagyban lecsökken, és funkciói is leszűkülnek. E váltás az 1584-es esztendőhöz kötődő események leírásával történik meg (Wathay ekkor 16 éves), ezt követően az *-á/-é* jeles múlt lesz a meghatározó. Úgy tűnik, hogy a *-t* morfémás múlt idő azokban a részekben domináns, amelyek a megírás pillanatához képest időben már meglehetősen távoliak, illetve amelyeket Wathay nem saját emlékeiben élő történéseként beszél el (pl. saját születésének körülményeiről nyilvánvalóan hallomás útján szerzett információt), vagy éppen nem magával a szerzővel kapcsolatosak, hanem főként családtagjait érintik, velük történtek meg.

(15) *Be szaluan Azertt szeghin iob Athiamis felesége ioszagaban, Nag' Wagra, (miuell Nagi Wagnak, Waltnak, es Rőytöknek felett felet Eörökeöll birta Waaghi Susanna, es io Erthekeő Eözuegh Azoni uolt,) Latogatta megh az ur Isten öketis nehani Eztendők muluan Harom Leanikauall, es egi Fiauall az en Attiammal, mell Athiam Watthay Lörincznek születese lett, 1520 eztendöben, mel harom Leaninak egiket, Sophiatt hazasetotta Mihaliban Chiaki Istuannak, mel Aghnak mar most magua szakat.* (RMKT XVII/1. 538)

Az emlékek személyessé válása, az öntudatra ébredt ifjú élményei azonban fordulatot jelentenek a nyelvhasználatnak ezen a szintjén is. Katonáskodással szerzett sorsdöntő, első tapasztalatairól, a szolgálat megkezdésével kapcsolatos döntésről és a különféle, ezzel összefüggő eseményekről írva a *-t* jeles múltat jóformán egyik bekezdésről a másikra felváltja az *-á/-é* jeles igeidő kimagasló fölénye. (E múlt idő szerepéről a következő alfejezetben lesz szó részletesen.)

Mindez nem egyedülálló jelenség az emlékiratok múltidő-használatát tekintve. Bár időben és területileg is egészen távol áll Wathaytól, Bethlen Miklós önéletírásában (BethlMÖn.) nagyon hasonló tendenciát figyelhetünk meg. (Az Erdélyhez kötődő Bethlen 1708 és 1710 között írta meg emlékiratait.) Önéletírása Első könyvének első hat részét, amelyek főként származásáról, gyermekéveiről, temperamentumáról, habitusáról, általános szokásairól szólnak, jóformán végig *-t* jeles múltban jegyezte le, csak elvétve található benne ettől különböző múltidő-variáns. Az ezt követő részekben azonban Bethlennél is kimagasló többségbe kerül az *-á/-é* jeles múlt.

A *-t* jeles igeidő sajátos közlésbeli szerepei leginkább ott érhetők tetten, ahol előfordulása ritkább, így Wathaynál a 3. alfejezettől kezdődően (Az *en Kathonalkodasom, es szellielualo szolgalaton, forgottsagimnak megh irasa köuetkezik.*). De melyek is ezek a szerepek? A *-t* időjel kapcsolódhat pl. valamilyen háttértörténés, -állapot kifejezéséhez, amely az *-á/-é* múlttal jelölt aktuális, dinamikus események mögött húzódik meg (a *-t* jeles igealakot félkövér szedés jelöli, az *-á/-é* jelest aláhúzás):

(16) *eg Louat 100 Talleron Vetetek az Aniammal, Es ugian ott, akaruan sok fű bizott uraim, es Attiamfiay zerzeni, az Wrhoz Nadasdihoz Bodonhelre, miuell akor ott szaz Louassa uolt, nem uen be Hadaban monduan hogi nincz hell, Kiertt soha az en Elethemben nem len az uthan keduem az io Wratt szolgalnom.* (RMKT XVII/1. 541)

Jelezhet előidejűséget is:

(17) *Juthek egi Reghi nagi Clastrom szabasú Zent egihazhoz kinek regen ket tornia uolt.* (RMKT XVII/1. 550)

Továbbá kifejezhet egy-egy jelentős, váratlan, sajnálatos esemény(sor)t követő cselekvést, annak következményét, lecsengését, végkifejletét, megoldását (pl. megsebesülés utáni gyógyítás), végső elrendezését (pl. haláleset utáni temetés), úgy, hogy az előzmény jellemzően *-á/-é* jeles múltú:

- (18) *Egi szent Egied Napian, in Anno 1588, az Melegh Heginel, az Nyeky Wölgiben, [...] Talalank, ualami Malomban menő 7. szekerréll leuö gialog Törökökre, kik mint 35. ualanak, es mi 20 Louall. Kikre raioik úttuen, es en mint egi io keöllö, Kopiamatt, (közikben öklöluen) egiken ell rontam, holott az iob Czombomatt puskauall altal löuek az Törökök, es az Louamnak, [...] az szügie mellett az iob Lopiczkaiatt, azon ütkeözettben dardauall altall uerek, De magamatt az ur Isten meg otalmazuan el Esestüll, megis ki uin közölők, Es az Törökök teöbbekettis meg sebesettuen köztök, es megis öluen, eöket nagi karinkkall el hagiank. Az teöb kathona tarsaim penigh engem mint igen sebesst, [...] azon koczin Thataban uinek, Holott szegin Paxi Geörgi, ki akor ott fű Capitan uala, fogadgia Isten neky, sok io Embersegell leuen 16. napig ott feküuen, **giogietott** es gondomatt **uiselte**. (RMKT XVII/1. 542)*
- (19) *Es az folseges Isten Nouembernek 2. Napiara uiradon, [...] kikiuana ez Vilagbúl, nekem bizoniara nagi keserues banathomra, es siralmomra. Mel szegin szerelmes Tarsomatt es masodik ABIGAJLT, **Themettem** ugian azon Wagon az kis Waghi Zentt Egihazban. (RMKT XVII/1. 546)*

Hogy ez a szerep nem egyedülálló az emlékirat-regiszterben, azt Bethlen önéletírása is alátámasztja. Nála is megtaláljuk ugyanis ezt a funkciót: a *-t* jeles múlt az *-á/-é* jeles múlttal jelölt jelentőségteli eseményt követően szintén kifejezheti annak következményét, megoldását, elrendeződését:

- (20) *de ottan csakhamar minden testem megrühesedék szörnyen, mintha kásával hintették volna meg, nagy viszketéssel; borbély egynéhány hétig **gyógyított**, minden ember himlő-maradványnak **mondotta**. (BethlMÖn. I/7.)*

Összefoglalva tehát megállapítható, hogy a két vizsgált regiszter a *-t* jeles variáns arányait és közlésbeli szerepeit tekintve is alapvetően különbözik egymástól. E múlt idő az úriszéki perekben a legáltalánosabb típus, kiterjedt funkcionális sajátosságokkal, a perek valamennyi szövegfajtájában (pl. tanúvallomásban, ítélethirdetésben, illetve a hivatalos formulák legtöbbszörében) domináns használattal, kevésbé specifikus jelleggel. Az emlékiratnak azonban csak az első két fejezetében tölt be többségi szerepet, további részében kimondottan ritkán tűnik fel, akkor azonban jól körülírható, de szűkebb szerepek jellemzik: elsősorban az *-á/-é* jeles múltú igealakokhoz képest kifejezhet háttértörténet, -állapotot, de elő-

idejűséget, illetve következményt, egy-egy esemény lezárultát, megoldását is.

6.2. Az *-á/-é* jeles múlt idő

Nem csak a *-t* jeles múlt megjelenésének és funkcióinak vonatkozásában láthatunk gyökeres különbséget az úriszéki perek és az önéletírás regisztere között. Az *-á/-é* időjel ugyancsak merőben más szerepet kap a periratokban 8,9%-os megjelenésével, mint Wathay szövegében, amelynek legfőbb (60,0%) múlt idője.

A perekben az *-á/-é* jel elsősorban kommunikációs igékhez kapcsolódik, legtöbbször a *felel*, ritkábban a *mond* igealakjainak részeként (vö. Mohay 2013: 77). Az úriszéki forrásgyűjtemény e tekintetben is párhuzamba állítható a magyarországi boszorkányperek anyagával (MB., Schram szerk. 1983), amelyben a TMK (tmk.nyud.hu; Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018) adatbázisa alapján 871 *-á/-é* jeles igealak adatolható, és ebből 405-öt (46,5%) tesznek ki a *mond*, *felel*, *beszél*, *kérd*, *hall*, *lát* ige különféle alakjai (Mohay 2021: 93), azaz a boszorkányperekben is igen nagy számban találhatók kommunikációs igék (leggyakrabban a *mond*, *felel*, *beszél*, *kérd*) az *-á/-é* jelűek körében. A korszak missziliseiben szintén markáns szemantikai csoportot képviselnek a mondással, beszéddel kapcsolatos kifejezések az *-á/-é* jeles múlttal jelölt igealakok között (Mohay 2020: 120–128), és ezek a boszorkányperek egybevágó ige-csoportjánál még változatosabbak: pl. *mond*, *felel*, *szól*, *panaszolkodik*, *kérd*, *kér*, *dicsekedik*, *ígér*, *beszélget*, *említ*, *sopánkodik*, *meghagy*, *tudakozik*, *megszólt*. Ez a hasonlóság a perek és levelek műfaja között tovább erősíti a regiszterfüggő nyelvhasználat mellett szóló eddigi érveket.

Ugyanakkor – 19. századi naplókát vizsgálva – Tolcsvai Nagy Gábor is megállapítja, hogy a kommunikációs igék nagy mértékben jelennek meg elbeszélő (*-á/-é* jeles) múltban (Tolcsvai Nagy 2021: 432), amely erőteljesebben szubjektívizált, a közvetlen tapasztalatiságot, szemtanúságot kifejező használatú, szemben a *-t* jeles igeidővel. Magam is rámutattam egy a közelmúltban megjelent tanulmányban arra, hogy a tapasztalat és a személyesség konstruálásának módjai miként függenek össze az *-á/-é* jeles múlt idő alkalmazásával boszorkányperekben (Mohay 2021), de ebben a vonatkozásban a kommunikációs igék középmagyar kori használata még további kutatásokat igényel, kibővített korpuszon.

A szalónaki perek *-á/-é* jeles múltban álló igealakjai közül tehát a leggyakoribb a *felele*, *felelé*. Az időjelnek sajátos funkcióként szerepe van a szövegtagolásban, mivel ezek az igealakok jellemzően a tanúval-

lomást bevezető mondatban állnak, mintegy azt előkészítve, közvetlenül megelőzve. Gyakori, hogy a perben lejegyzett újabb tanúvallomást bevezető mondatban ismét a *felele*, *felelé* igealak áll, úgy, hogy az egyébként *-t* jeles többségű iratban más igén nem is fordul elő az *-á/-é* morféma, így ez a variáns elsősorban a peren belüli, különböző személyektől származó megnyilatkozások tagolását, áttekinthetőbbé tételét szolgálja. Ezt a szerepet éppen ritka megjelenésénél fogva töltheti be, előfordulása ugyanis ekként különösen szembetűnő, jobban kiemelkedik a szöveggörnyezet más típusú múlt idői közül. A következő idézetben a *fellele* igealakokat félkövér szedés jelöli, minden más múltidő-jellel ellátott alakot pedig aláhúzás:

- (21) *Wórös Jwrko ezth fellele, hogy ó nem waghtha, hanem az zekerczerth hogj wonakothak, es o magha wthóte az meljeth bele. Az mw penígh az fellesegheth illethi, azth nem taghagja, hogy ó werthe wolna, merth az gyermeketh wertthe, de ó az erdóth nem waghtha. Wdwar bjro wram ezth fellele: Hogy ennehanzor megh hattam wolth, hogj ezth ez Wórös Jwřkóth feöl kwldótek wolna, azerth wgyan semy nem kólth benne, magha en magham peczethóttys kwldótem wolth az bjronak. Az bjro azth mongya, hogy ennehanzor kereste, de eczer sem talaltha othon.* (Úsz. 36., 1593)

A vizsgált perek között van olyan, amelyben a *mond* igén is megjelenik az *-á/-é* jeles múlt a tanúvallomáson belül. E morfémát – az imént említettetekhez némiképp hasonlóan – egyes megnyilatkozások elkülönítésének funkciójában találjuk, ezek a megnyilatkozások pedig itt a tanú által előadott, párbeszédet is tartalmazó beszámoló függő idézeteiként olvashatók, bennük a *mond* ige különféle alakjaival:

- (22) *Elseo tórweny. Zabarj bjro, Sjwoserjcz Balas felele az zabary Fownowjcz Markohoz: [...] Haza jőwen, megh mondak, hogy ith wanak, es mondam, hogy kj kóllene ókóth wenwnk. Ez mjndjarasth monda, hogy ez mjnth te mjattad wagyon, merth te neked, wgy mjnth az falwnak job reze, mjnd tenekód zolghal. Es mondam, hogy nem mondaz igazath bene, es oth mjndyarasth hazwthomath mondotha.* (Úsz. 34., 1593)

A kommunikációs igéken kívül csupán egy-egy, más jelentésű igén jelenik még meg az *-á/-é* időjel, ezek között főként mozgással kapcsolatosakat találunk: *érkezik, jön, megy*. Ezek száma azonban már csak szórványos. Ennek ellenére érdemes külön számontartani a mozgást kifejező

igéket a szóban forgó múltidő-variánssal összefüggésben. A misszilisekben ugyanis egészen kiterjedtnek mutatkozik az *-á/-é* morfémával ellátott igealakok között a mozgásigék csoportja (Mohay 2020: 128–130). Ez pedig újabb kapcsolódási pontot jelent az úriszéki perek és a korszak magánleveleinek regisztere között.

Az emlékiratban ugyanakkor ebben a vonatkozásban is alapvetően más kép bontakozik ki. Minthogy az *-á/-é* igeidő Wathay munkájának leggyakoribb variánsa, nem kötődik hozzá az úriszéki perekben regisztrálható, fent részletezett specifikus funkció, a közlésigék aktuális kiemelése (bár ezek is gyakoriak *-á/-é* jeles múltban, csak éppen e variáns itt szélesebb körű használatából adódóan kevésbé cél e múlt idővel való megkülönböztető jelölésük). Már első előfordulásai egy fontos, ám az úriszéki anyag múltidő-használatától igen távol álló jelenségre hívják fel a figyelmet: az önéletírásban azon a ponton jelennek meg az *-á/-é* jeles múltak, és válnak a legfőbb múlt idővé, amikor a személyesen megélt élmények, egy-egy helyzetre, eseményre adott saját reflexiók, cselekvések kifejezésének igénye erőteljesebbé válik a szövegben. Az első igealakok E/1.-ben állnak: *meg nierem, be menek, meg haborodam* (RMKT XVII/1. 541). Ezt követően pedig meghatározó szerepe lesz a személyes tapasztalatokon alapuló, fordulatokban gazdag, mozgalmas eseményekkel teli történetmondásban. A szerző így ír pl. hadi cselekmények közben elszenvedett balesetéről, majd megmeneküléséről:

- (23) *Honnand hogi Zekesfeieruar ala indultonk uolna, az Ingouan es sziget uarast megh úeúen, es minden morhaiokatt el nieruen az Feieruariaknak, az Budaj Bassa rank **Jőue**, Es az Zentt Borbala azoni Harasztia zeliben, Az Almasi Vtnall, uele **meg ütkeőzenk**, ugian azon 93 Esztendőben, Zent Imre kiral napian, kitt az Isten **meg Vere** altalunk minden hadauall az Jantzar Agatt eleuenen meg foguan, Holott nekemis azon első ütkezet kort az Niergem **el fordula**, es az feldre Esuen egi Meztelen Pallossall, az Louam **el futa** az futo Tőrőkőkell **ki Jő[!] uala**, es az Seregnak az kiben **ualek** egi reze altalmenuen raitam miuel elöl az szazlok alatt **estem uala ell**, cziak az Isten **tarta** hogi minden Leölkőmet, Belemet **ki nem tiprak** az Louasok, de az Isten es Fegiuerderek szerzam segettseg leuen, elethem **meg tartatek**, Honnan meg teruen azon Thelen **uolt** Lakasom Czezekben az Capitan helett. (RMKT XVII/1. 543)*

A korabeli misszilisekben és a boszorkányperekben is megfigyelhető, hogy az *-á/-é* jeles múlt – e regiszterekben alacsonyabb arányú kihazs-

náltsága révén – kiemelhet egy-egy nagy jelentőségű, személyesen átélt eseményt. Nem csak a közlésigékkel összefüggésben jellemző tehát a tapasztalati jelleg és a személyesség megkonstruálásának, ezáltal pedig az evidencialitás jelölésének motivációja e múlt idő használatában (Mohay 2020: 130–145; Mohay 2021). A sorsfordító történések, akár pozitív, akár negatív kimenetellel, a váratlanul bekövetkező vagy éppen a felgyorsult, fontos változásokat hozó drámai cselekmények jelölése sajátos szerepe az *-á/-é* jeles múlt időnek a középmagyar korban, és a 19. században is jelentős szemtanúságot kifejező funkciója (Tolcsvai Nagy 2017).

Ebben a tekintetben az úriszéki perek eltérnek a boszorkányperektől és a misszilisektől, a szalonaki forrásanyagban a személyesség és a szemtanúság megkonstruálása csak a kommunikációs igéken érhető tetten, tágabb szemantikai tartományban azonban nem jellemző. Ugyanakkor a levelek és a boszorkányperek ebben a vonatkozásban jobban közelítenek az emlékirat műfajához: mindháromban megvan az *-á/-é* jeles variáns személyes emlékek felidézésében betöltött funkciója. Az önéletírások mégis jelentősen különböznek az említett két másik regisztertől: Wathay és más emlékirók, többek között Martonfalvay Imre, illetve Bethlen Miklós műveiben is megfigyelhető, hogy az *-á/-é* jeles múltnak nem egyszerűen szerepe van a tapasztalatiság és a személyesség megkonstruálásában, hanem ez a legmeghatározóbb és legalapvetőbb funkciója. Martonfalvay emlékiratának egy narratív egységében például – ahogy Németh Renáta rámutat – akkor vált át a szerző *-t* jelesből *-á/-é* jeles múltba, amikor az emlékek sodra magával ragadja (Németh 2001: 134), és az végül dominánssá is válik az egész szövegben.

A személyes élmények bősége persze magának az emlékiratnak eleve műfaji sajátossága, de a tanúvallomások és a misszilisek éppúgy saját érintettséggel jellemezhető történéseken alapulnak, mégis jóval alacsonyabb arányú és funkcionális szempontból is szűkebb bennük az *-á/-é* időjel hatóköre. Mindazonáltal hangsúlyozandó, hogy az önéletírásokban a személyes események elbeszélésében az *-á/-é* jeles múlt elsődlegessége mellett *-t* jeles múltak és az összetett igeidők is helyet kapnak, tehát az *-á/-é* variánsnak a legközvetlenebb tapasztalatok elbeszélésében sincs kizárólagossága, ilyenfajta éles használatbeli különbség, illetve következetesség látszatát tehát eleve nem is érdemes kelteni.

Célszerű volna ugyanakkor további kutatásokat végezni az emlékirat regiszterében minél több forrásgyűjteményt bevonva. A középmagyar kori önéletírások múlt időinek részletes, összehasonlító vizsgálatai mélyebb rétegeit tárhatják fel az emlékirat regiszterére vonatkozóan annak

is, hogy milyen közös jellemzők vagy éppen különbségek mutatkoznak a két egyszerű múlt idő funkcióit tekintve. Erre a jelen tanulmány keretei között nem vállalkozhattam, itt csupán egy-egy párhuzam felvillantására van mód.

Összefoglalva kiemelhető, hogy míg az *-á/-é* jeles igeidő az önéletírás legfőbb és legnagyobb arányban adathozható múlt idője, addig az úriszéki iratokban kis számban és korlátozott funkcióban használatos. Wathaynál az eseményelbeszélésben döntő szerepe van a sorsfordító, jelentőségteljes, drámai következményekkel járó saját, személyes tapasztalatok közvetítésében, a perekben azonban elsősorban közlésigéken jelenik meg, mintegy bevezetve és egymástól is elválasztva az egyes megnyilatkozásokat.

6.3. A \emptyset + *vala/volt* múlt idő

A \emptyset + *vala/volt* szerkezetű igeidő a szalónaki perekben csak *volt* segédigés változatban és szórványosan (0,8%) fordul elő. Ez utóbbi okból következően tendenciákról nem beszélhetünk, de az megállapítható, hogy többféle szerepben is megtaláljuk. Kifejezhet ismétlődő, illetve a múltban folyamatos cselekvést vagy akaratot is. Az alábbi példák 3. személyben álló eseményelbeszélésekből valók, használatuk a perekben belül kimondottan e szövegtípushoz kötődik:

(24) *az felesaegae zol woth rea, hogh ne rezögösködnepek* (Úsz. 2., 1582);

(25) *megjen wolth alla az falwn, hallotha, hogj oth zajgothak az wczan* (Úsz. 8., 1584);

(26) *az wnöth az vdwarwl kw akarja woth haytannj* (Úsz. 3., 1582).

E funkciók párhuzamos jelenségként a korabeli misszilisekben is tetten érhetők (Mohay 2020: 188–199).

Wathay önéletírásában magasabb arányban (8,7%) használatos e variáns, de kizárólag *vala* segédigével. Funkcióját tekintve az emlékiratban is jelölhet többszöri, ismétlődő eseményt:

(27) *az Franczia alattam kialt uala, En ki futamam az Masik ayton* (RMKT XVII/1., 545);

(28) *Es Ladonkőrülis mind szerthen szörnien halnak uala* (RMKT XVII/1., 546).

Ám valamivel jellemzőbb, hogy a háttérben akár huzamosabb ideig fennálló állapotra, tevékenységre utal:

- (29) *akor zegin Marothi Mihali biria uala Losnak felett az Castelliall* (RMKT XVII/1., 544);
- (30) *Az Eztendeőben penig, az Istennek három erős Ostora Egitzersmind Regnall uala* (RMKT XVII/1., 546);
- (31) *kettfelöll sok Boltos Törőkők mindenkoron űlnek uala* (RMKT XVII/1., 549).

Az úriszéki perekhez képest pedig újdonságként jelenik meg, hogy szerepe van az érzelmi viszonyulás, vágy, öröm, sajnálat stb. kifejezésében:

- (32) *az Kathonasagnak cziak Eőruendek uala* (RMKT XVII/1., 541);
- (33) *egimas Eletett cziak kiuniuk uala* (RMKT XVII/1., 545);
- (34) *miuel szegen felesegemett zanuan, nem szanom uala halalomatt* (RMKT XVII/1., 545).

E tekintetben is mutatkozik valamelyest hasonlóság a középmagyar kori misszilisek anyagával, azonban ott a \emptyset + *vala/volt*-tal jelölt igealakok között elsősorban a *kíván* igét találjuk, másfajta érzelmi attitűdök közvetítésére kevésbé élnek vele a szerzők, illetve az írások (Mohay 2020: 198–199).

Összefoglalásképp elmondható, hogy a \emptyset + *vala/volt* múlt idő nemcsak előfordulási arányában különbözik az úriszéki perekben és Wathay emlékiratában, hanem a segédigék használatában is (a perekben csak a *volt*-os, Wathaynál csak a *valá*-s változat található meg). A funkciók tekintetében vannak közös pontok, de mint új szerep, az önéletírás sajátosságaként megjelenik az érzelemkifejezés. A perekben e múlt idő a bűnesetek 3. személyben rögzített összefoglalóiban található meg.

6.4. A -t + *vala/volt* múlt idő

A -t + *vala/volt* összetett múlt idő az egyetlen a négyféle variáns közül, amely közel azonos arányban mutatkozik meg a két forrásanyagban: az összes, biztosan típusba sorolható múlt idejű igealakhoz viszonyítva az úriszéki perekben 10,6%-ban, Wathaynál 9,0%-ban fordul elő e változat. A perekben szinte csak a *volt* segédigével található meg, a 113 igealakból 112 *volt*-tal szerkesztett, csupán egyetlen *vala* segédigés alak fordul elő. Wathay műve a segédigék szempontjából is heterogénebb megoszlású, az igealakok közül 11 *volt*-tal, 41 pedig *valá*-val adatolható.

Különösen figyelemfelkeltő Wathaynál az a jelenség, hogy ameddig a bevezetőben és az azt követő alfejezetben a -t jeles múlt szinte kizáróla-

gos használatú, és mellette mindössze néhány *-t + vala/volt* típusú összetett múltat találunk, e néhány alak mind *volt* segédigével áll. Ahogy azonban a szövegben megjelennek és dominánssá válnak az *-á/-é* jeles múlt idők, a *-t + volt* variáns teljesen háttérbe szorul, és ugrásszerűen megnő a *-t + vala* változat aránya. Funkcionális különbség ugyanakkor nem tapasztalható a két segédigés variáns között. Az önéletírásban e múlt idő egyenként és valamelyest halmozottan is megjelenik, ez utóbbi esetben többnyire 2-3 összetett igealak egymást követő előfordulása jellemző. Legfontosabb közlésbeli szerepe az előidejűség kifejezése:

- (35) *Minthogi penig kőrőskőrüll az Janczarok **el leptek uala** az helt, az-holl ualek, szörnien uaguan az Nepet, En hozamis ketten ugorduan meg foganak.* (RMKT XVII/1., 549)

A következő részlet mindkét *-t + vala* igealakja előidejűségre utal más-más eseményekhez képest:

- (36) *Az Geöri Kathonakban penig az kik **megh maratannak uala**, az Geör alol ualo el futasban, es egieb Harczokban, rendelte es zallettot-ta eöket Matthias Herczegh Ouarban, Houaualo miuell enis ualek, es az Sebbüll mar **megh erőssettem uala**, menek be Ouarban.* (RMKT XVII/1., 543)

A halmozott használatú *-t + vala/volt* variánsok is kifejezhetnek előidejűséget úgy, hogy ilyenkor a fő eseménysorhoz képest egy mellékszál vagy háttértörténés több egymást követő mozzanatát jelölik, amelyek a fő eseményeknél együttesen mind korábbi idővonatkozásúak:

- (37) *Hanem az Bastiarül izenek be szegin Marothinak kerettüen meg bocziasson, mertt nem boczatnak be az Frantziak, En penig sótt abban semitt nem **tuttam uolt**, hoki az Arúlo Frantziak mar eő magatt eörizett ala uettuen, az Egez Vitezleő Nepett fegiuerektöll **meg foztattak uolt**, es az Törököknek Papatt **meg igerthek uolt**, etc.* (RMKT XVII/1., 545)

A *-t + vala/volt* egyéb típusú múlt időkkel elbeszélte eseménysorban – feltehetőleg a változatosság kedvéért – jelezheti az események egy-egy láncszemét is, nem kifejezetten előidejűségre utalva, inkább az események egymásutániségének részeként, mintegy a sorrendiségbe beleilleszkedve:

- (38) *de az Commissarius es teõb Nemet fű Emberek sok Hazugsagokal es zep zouakall le Czõndezethenek, az remensegell hogi mast, mas Veghazbúl ottan helettem rendelnek, es nekem mas Veghazi Allapatott adnak, kitt megis **neueztenek uala** holl.* (RMKT XVII/1., 547)

A *-t + vala/volt* múlt idő Wathay emlékiratához hasonlóan a szalónaki iratokban is megjelenhet egy-egy igealakokkal és halmozottan egyaránt, és ebben is az előidejűséget kifejező közlésbeli szerep a legjelentősebb. A példák egy-egy E/1. személyben előadott tanúvallomásból valók:

- (39) *ez el mwltth idõkbe Wak Mykolla **menth wolth** oda Hanz Redlyhez es oth itthanak.* (Úsz. 18., 1586)
- (40) *imar mýnd **ký chirazoth wolth**, abol walogathoth ký egj ferthalýal, de thõbeth nem hozoth.* (Úsz. 8., 1584.)

A következő egyenes idézetben, amely az udvarbírótól származik, a halmozottan megjelenő *-t + volt* múlt idejű igealakok mindegyike előidejűséget jelöl a *-t* jeles múlttal kifejezett történéshez képest:

- (41) *Mýwew hogý az erdõ ispan **talalth wolth** az tyllalmas erdõbe keth emberth, hogy wezõth **waghtannak wolth**, es **meghattak wolth neký**, hogy az kantor törwenýere beallassak, 10 forenth býrssaghal, azerth sem az en paranczolathomal, sem az saffarewal semýth nem gondolth.* (Úsz. 26., 1588)

De éppígy megjelenik e funkció 3. személyben rögzített elbeszélő részekben is. Szentgyörgyi is megállapítja az egyik úriszéki perből való szemelvény alapján, hogy a szóban forgó variáns a bűneset előzményeiről beszámoló szövegrész legfőbb igeideje (2017: 83). A korszak magánleveleiben pedig éppígy az előidejűség jelölése az egyik legjellemzőbb funkciója (Mohay 2020: 160–168).

Az előidejűség kifejezésének szerepe a perszövegek és az emlékirat regiszterének közös sajátosságaként tartható számon tehát, amely a perszövegekben elsősorban – legnagyobb arányban – az 1. személyben lejegyzett tanúvallomásokban és a 3. személyű összefoglaló részekben figyelhető meg. A *-t + volt* igeidő az úriszéki forrásanyagban ugyanakkor olyan további specifikus funkciókat tölt be, amelyek kimondottan a hivatalos bírósági eljárással összefüggő diskurzushoz kötődnek. Bizonyos hivatalos formulák megszövegezésében ugyanis vissza-visszatérően megjelennek a *-t* jeles összetett múlt idők. Az ezzel a múlt idővel jelölt

igealakok között szembetűnő csoportot képviselnek a törvénykezéssel, tanúskodással, a bírság kiszabásával kapcsolatos hivatalos cselekvések:

- (42) *az in causam attractusnak hÿtöth talaltak woth, az prescripciora semmÿ törwenth nem tettek woth.* (Úsz. 7., 1583)
- (43) *Ezthÿs azerth fjzese, hogj hamÿs bjzonssagoth tamaztoth wolth.* (Úsz. 35., 1593)
- (44) *Haramÿa Mihaly megh ennek ellöthe wram w Ngnak 32 forenth bjrsaghal maradoth wolth.* (Úsz. 42., 1593)

Hivatali kommunikációra utaló, közlést jelölő kifejezések, parancs, rendelkezés, utasítás meghagyása is fellelhető e múlt idejű igealakok között:

- (45) *wram w Naga megh paranczoltha wolth 50 forenth byrsagal, hogj senki ne irczon* (Úsz. 10., 1584);
- (46) *Wdwar býro wramÿs megh hatta wolth 10 forenth býrsaghal, hogÿ senkÿ ne bancza az retteth.* (Úsz. 29., 1588)

Mindez Wathaynál nyilvánvalóan egyáltalán nem jellemző.

Összefoglalva a következő megállapításokat tehetjük a *-t + vala/volt* múlt időről: a négyféle múlt idő közül egyedülként ez adathozható a két forrásanyagban közel azonos arányban (a perekben 10,6%, az önéletírásban 9,0% az aránya). Az úriszéki perekben a *volt*, Wathaynál többségében a *vala* segédigével használatos. A két regiszter közös jellemzője, hogy mindkettőben előfordul önállóan és halmozottan is, és a vizsgált korpusz mindkét forrástípusában markánsan jelen van előidejűséget kifejező szerepe, az úriszéki anyagban jellemzően az 1. személyű tanúvallomásokban, illetve a 3. személyben rögzített eseményelbeszélő részekben. Ezenfelül speciális közlésbeli funkciója van: a hivatalos bírósági diskurzusban részt vesz a törvénykezéssel, tanúskodással, valamint a hivatali kommunikációval kapcsolatos kifejezések, parancs, utasítás adását közvetítő igealakok létrehozásában.

7. Összegzés

Ayres-Bennett (2018) a regiszterek egymással való összehasonlítása alapján arra a megállapításra jut, hogy nem minden esetben rajzolódik ki az az előzetesen elvárt kép, mely szerint a változások először a beszélt nyelvet jobban tükröző szövegekben érhetők tetten (mivel azt tartjuk, az innovatív változatok elsődlegesen az élőnyelvből terjednek el). Az informális nyelvhasználatot tükröző források lehetnek konzervatívabbak, il-

letve egységesebbek a formális szövegekhez képest. A formális műfajok ugyanakkor előnyben részesíthetik az innovatív változatokat, így heterogénebb képet mutathatnak a különböző variánsok megoszlása tekintetében. Mindezt a középmagyar kor vizsgálatára irányuló újabb nyelvészeti szakirodalom is alátámasztja (Szentgyörgyi 2017; Dömötör 2017, 2018; Gugán 2018; Varga 2021a, 2021b).

A jelen tanulmányban a homogenitás–heterogenitás kettősségből kiindulva a múlt idők egyes variánsainak különböző regiszterekhez kötődő egységesebb vs. változatosabb megoszlásának elemzését tűztem ki célul. A középmagyar kor két különböző műfajú forrása alapján azt vizsgáltam, hogy a múlt idők használatát, az egyes változatok közötti aktuális választást miként befolyásolja a regiszter, mi jellemzi funkcionális szempontból a múlt idők különféle változatait a 16. század végéről való szalónaki úriszéki perekben – amelyek többretű műfajt képviselnek: amellet, hogy magukban foglalják a hivatali nyelvhasználatot, szorosan kapcsolódnak az informálisabb regiszterű beszélt nyelvhez is –, valamint egy formálisabb, konstruált szövegben, Wathay Ferenc 17. század elején íródott önéletírásában. Azaz: igazolható-e az a hipotézis, hogy a szóbeliséghez és így az informális nyelvhasználathoz is kapcsolódó peranyag homogénebb képet mutat, mint az emlékirat műfaja, amelyben a többféle variáns változatosabb, heterogénebb megoszlása figyelhető meg? A regiszterek hatékony összehasonlítása érdekében a források kiválasztásánál fontos szempontnak tartottam, hogy minél inkább ki lehessen zárni, hogy a vizsgált szövegek között mutatkozó különbségek háttérben időbeli és területi-nyelvjárási eltérések állnak. Ezért időben egymáshoz közeli és egyazon nyelvjárási régióhoz tartozó forrásokat választottam.

Manuális módon végzett adatgyűjtéssel valamennyi kijelentő módú, múlt idejű igelakot vizsgálatba vettem, amelyekről biztosan eldönthető volt, hogy a múlt időknek melyik variánsát képviselik.

A kutatás eredményei sokatmondóak. A múlt idők egyes változatainak – elsősorban a *-t*, az *-á/-é* és a \emptyset + *vala/volt*-nak – a megoszlása merőben más képet mutat az úriszéki perekben, mint Wathay önéletírói munkájában: a beszélt nyelvhez közelebb álló úriszéki perekben a *-t* jeles a legdominánsabb múlt idő, a többi jóval kisebb arányban adatható, így e forrást nagyobb homogenitás jellemzi. Wathay önéletírása a múlt idők egyes variánsainak megoszlása szempontjából heterogénebbnek bizonyul: az emlékiratban a legjelentősebb arányban az *-á/-é* jeles múlt adatható, de a *-t* jeles is markánsabb csoportot képvisel, mint az úriszéki anyagban a második és harmadik leggyakoribb múlt idő (a *-t* + *vala/volt*

és az *-á/-é* jeles). A megoszlás tekintetében a peranyag erőteljes hasonlóságot mutat a Svetkovics- és a Lobkowitz Poppel-levelezés anyagával, Wathay műve pedig igen közel áll Martonfalvai Imre emlékiratához. Mindez amellest érv, hogy a múlt idők használatában a regiszterfüggő választásnak nagy szerepe van.

Az egyes variánsok részletes funkcionális elemzése tovább erősíti a hipotézist. A funkciókról a következő megállapításokat tehetem. A *-t* jeles múlt közlésbeli szerepei alapvetően különböznek a két regiszterben. Míg az úriszéki perekben általános használata okán funkcionálisan kevéssé ölt specifikus jelleget, addig az emlékiratban jól körülhatárolható, de szűkülő szerepek jellemzik: többnyire *-á/-é* jeles múltú igealakokhoz képest jelezhet háttértörténet, -állapotot, de akár előidejűséget, vagy éppen következményt, egy-egy esemény lezárultát, megoldását is.

Az *-á/-é* jeles igeidő Wathay önéletírásának legfőbb variánsa, a történetmondásban kulcsszerepe van a jelentőségteljes, súlyos következményekkel járó, személyes tapasztalatokon alapuló események közvetítésében. Az úriszéki iratokban csak kis számban és korlátozott funkcióban használatos: elsősorban közlésigéken jelenik meg, szövegtagoló szerepet is betöltve: mintegy bevezetve és tagolva az egyes megnyilatkozásokat.

A \emptyset + *vala/volt* múlt idő segédigéi tekintetében alapvetően eltér egymástól a két regiszter: a perekben csak a *volt*, Wathaynál viszont csak a *vala* segédigés változat adatható. A funkciók vonatkozásában közös sajátosság az ismétlődő és a huzamosabb múltbeli események jelölése, de az önéletírásban új szerepben is megtaláljuk: az érzelemkifejezés olyan funkcióként jelenik meg, amely a periratokban nem mutatható ki.

A *-t* + *vala/volt* múlt idő a szalónaki peranyagban a *volt*, Wathaynál ezzel szemben többségében a *vala* segédigével használatos. Mindkét forrásban előfordul egy-egy igealakkal, illetve némely szöveghelyeken halmozottan is, és mindkét regiszterben jelentősnek mondható előidejűséget kifejező funkciója, amely a perekben elsősorban az 1. személyben lejegyzett tanúvallomásokban és a 3. személyű összefoglaló részekben jellemző. Az úriszéki anyagban speciális közlésbeli szerepe, hogy a hivatalos bírósági diskurzusban gyakori a törvénykezéssel, tanúskodással, a hivatali kommunikációval kapcsolatos kifejezések igealakjain. Ez a szerep Wathaynál egyáltalán nem érhető tetten.

A négyféle variáns funkcionális vizsgálata azt mutatta ki, hogy bár a két forrásanyag regisztereit illetően az egyes múlt idők használatát tekintve vannak bizonyos hasonlóságok is, a különbségek ugyanakkor sokkal meghatározóbbak. Az elemzés megerősítette és igazolta azt a hipoté-

zist, hogy a regiszternek jelentős szerepe van a variációban, továbbá hogy a szóbeliséggel is érintkező peranyag (műfaji összetettsége ellenére) homogénebb jellegűnek mutatkozik, ezzel szemben az önéletírás regisztere változatosabb képet fest a múlt idők megoszlásának vonatkozásában.

Források

- BethlMÖn. = V. Windisch Éva (szerk.) (2000), Bethlen Miklós művei. Neumann Kht., Budapest. <https://mek.oszk.hu/06100/06152/html/bethlen0020001.html> [letöltés: 2022. június 9.]
- LPL. = Kincses Katalin (1993), „Im küttem én orvosságot”. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644. Régi Magyar Történelmi Források 3. Az ELTE Középkori és Koraiújkor Magyar Történelmi Tanszék és a Koraiújkor Társaság forrásközlő sorozata. ELTE BTK, Budapest.
- MB. = Schram Ferenc (szerk.) (1983), Magyarország boszorkányperek I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ME. = Bitskey István (szerk.) (2000), Martonfalvay Imre Emlékirata. In: Bitskey István (szerk.), Magyar emlékirók 16–18. század. Neumann Kht., Budapest. http://mek.niif.hu/06100/06187/html/mei16_180010040001/mei16_180010040001.html [letöltés: 2022. június 9.]
- RMKT XVII/1. = Régi Magyar Költők Tára, XVII. század. 1. rész. A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos és Stoll Béla (1959). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SL. = Terbe Erika (2010), Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelezése 1538–1575. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Úsz. = Varga Endre szerk. (1958), Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (1965), Sopron megye nyelve a XVI. században. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet (1983), Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: Balázs János (szerk.), Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 113–179.

- E. Abaffy Erzsébet (1991), Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 104–121.
- E. Abaffy Erzsébet (1992), Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–183.
- Ayres-Bennett, Wendy (2018), Historical sociolinguistics and tracking language change: sources, text types and genres. In: Ayres-Bennett, Wendy – Caruthers, Janice (eds), *Manual of Romance sociolinguistics*. De Gruyter, Berlin – Boston. 253–279.
- Bagyinszki Szilvia (2016), „Telefonált volt...” – összetett múlt idejű igealakok a háromszéki nyelvjárásban. In: Bagyinszki Szilvia – P. Kocsis Réka (szerk.), *Anyanyelvünk évszázadai 2. Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2015. június 12-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiból készült tanulmánykötet*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 111–120.
- Bánhidí Zoltán (1957), *A magyar összetett igealakok jelentéstörténete*. Nyelvtudományi Értekezések 12. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárcei Géza (1963), *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Biber, Douglas – Conrad, Susan (2009), *Register, genre, and style*. University Press, Cambridge.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017), Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Dömötör Adrienne (2017), „Oly napot végezni, ki bizonyos legyen”: a vonatkozó névmás(i) kötőszó a középmagyar kor élőnyelvében. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged*. 39–53.
- Dömötör Adrienne (2018), Hagyomány és újítás a Két könyv... és a Vizsolyi biblia nyelvében: vonatkozó névmási váltakozás. In: É. Kiss Katalin – Hege-dűs Artília – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és dialektológia 4. A Károli-biblia nyelve*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba. 37–56.
- Dömötör Adrienne (2021), A vonatkozó névmás innovatív formájának regiszterfüggő terjedése a középmagyarban. In: Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Varga Mónika (szerk.), *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 63–85.
- Elspass, Stephan (2012), The use of private letters and diaries in sociolinguistic investigation. In: Hernández-Campoy, Juan Manuel – Conde-Silvestre, Juan Camilo (eds), *The handbook of historical sociolinguistics*. Wiley – Blackwell, Chichester. 156–169.

- Gugán Katalin (2018), Hagyomány és innováció középmagyar kori bibliafordítások mondatában: a tagadás változatai. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és dialektológia 4. A Károli-biblia nyelve*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba. 57–75.
- Gugán Katalin (2020), Regiszterfüggő változatok a középmagyarban. [Kézirat.]
- Halász Dávid (2020), *Monda/mondott/mond vala/mondott vala* – a korai magyar múlt idők számítógépes korpuszvizsgálatban. In: Baloghné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba. 115–136.
- Hegedűs Attila (2016), Az összetett múlt idők és használatuk a kései ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 112: 74–80.
- Horváth Laura (2011), Aspektusjelölés kései ómagyar és középmagyar kori szövegekben. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 205–223.
- Kalla Viktória (2015), Az igeikötők és az igeidők aspektusjelölő szerepének vizsgálata Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin leveleiben. In: P. Kocsis Réka – Szentgyörgyi Rudolf (szerk.), *Anyanyelvünk évszázadai 1. Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2014. június 20-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiból készült tanulmánykötet*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest 37–55.
- Kálmán Béla (1975), A magyar múlt idejű igealakok történetéből. In: Szathmári István – Ördög Ferenc (szerk.), *Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 117–124.
- É. Kiss Katalin (2005), Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101: 420–435.
- É. Kiss Katalin (2013), Az ótörök–ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidőrendszerben és a birtokos szerkezetben. In: Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.), *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 190–205.
- É. Kiss Katalin (2014), Az ómagyar igeidőrendszer. In: É. Kiss Katalin (szerk.), *Magyar generatív történeti mondat*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 60–72.
- Klemm Antal (1928), *Magyar történeti mondat*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Mohay Zsuzsanna (2013), Múlt idők a középmagyar kor első feléből származó úriszéki perekben. In: Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina – Karácsony Fanni (szerk.), *Félúton 8. A nyolcadik Félúton konferencia kiadványa*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. 73–84.

- Mohay Zsuzsanna (2015), Boszorkányperek múlt időben. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 121–128.
- Mohay Zsuzsanna (2018), Múltidő-használat a középmagyar korban. A múlt idők középmagyar kori funkcióinak vizsgálata. Doktori értekezés. ELTE BTK, Budapest.
- Mohay Zsuzsanna (2020), Múlt idők a középmagyar kori levelekben. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Budapest.
- Mohay Zsuzsanna (2021), Az *-á/-é* jeles múlt idő szerepe a tapasztalat és a személyesség kifejezésében boszorkányperekben. In: Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Varga Mónika (szerk.), *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 86–109.
- Németh Renáta (2001), Múlt idejű igerendszerünk a korai középmagyar korban. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II.* Magyar és finnugor alaktan. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 131–138.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne (2018), Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.
- Révay Valéria (2010), A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon. *Iskolakultúra-könyvek* 39. Veszprém.
- Sárosi Zsófia (2018), Morfématörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 129–153.
- J. Soltész Katalin (1957), Az elbeszélő múlt kihalása. *Magyar Nyelv* 53: 127–138.
- Szentgyörgyi Rudolf (2014), Az ómagyar múlt idők rendszerének kiépülése. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (szerk.), *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 258–267.
- Szentgyörgyi Rudolf (2017), A középmagyar múlt idők rendszerének vizsgálata dimenzionális nyelvészeti keretben. In: Benő Attila – Gúti Erika – Juhász Dezső – Sztókai Szilvia – Terbe Erika – Trócsányi András (szerk.), *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében.* A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016) három szimpóziumának előadásai. Termini Egyesület, Törökbálint. 76–84.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2017), A múltak átalakulása. Jelentéstani és narratív leghorgonyzó módosulások a magyar múlt időkben a 18. század után. *Magyar Nyelv* 113: 10–26.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2021), A múlt és a jelen idők összeérő megkonstruálásának egy 19. századi példája: a kétféle múlt idő Kölcsey Antónia Naplójában. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Hrenek Éva – Ladányi Mária (szerk.), *A grammatikától a retorikáig. Nyelvészeti tanulmányok C.* Vladár Zsuzsa tiszteletére. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Intézet, Budapest. 21–29.

-
- Varga Mónika (2018), Boszorkányperek lejegyzési és kommunikációs stratégiái – Módszer, párhuzam, problémák. *Magyar Nyelv* 114: 185–200.
- Varga Mónika (2021a), Innovációról a regiszter tükrében Pázmány Péter írásai alapján – a határozói igenevek esetei. In: Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Surányi Balázs (szerk.), *Nyelvelmélet és dialektológia 5.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba. 57–86.
- Varga Mónika (2021b), Történeti pragmatikai variációról a regiszter tükrében. A feltételt kifejező határozói igenevek esetei. *Jelentés és Nyelvhasználat* 8/1: 81–104.
- Z. Varga Zoltán (2020), Naplóirodalom és önéletírás-kutatás. In: Böhm Gábor – Czeferner Dóra – Fedeles Tamás (szerk.), *Pécsi Tudományegyetem Bölcsész Akadémia* 4. Pécs. 329–357.
- Zsilinszky Éva (2005), Megjegyzések a magyar igerendszer 17. századi történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 265–274.

